

"RÉGI" SZAVAK ÚJ SZÓTÁRAKBAN

A keleti szláv nyelvtörténeti szótárak néhány furcsasága

Zoltán András

Amint azt N. S. Trubeckoj már 1925-ben is hangsúlyozta, a nyelvek felbomlása akkor szokott bekövetkezni, amikor egy korábban egységes nyelv különböző nyelvjárásait beszélők között megértési nehézségek támadnak, ilyen helyzetek pedig nem a hangtan és az alaktan, hanem elsősorban a szókincs divergens fejlődése folytán állnak elő; a keleti szláv felbomlási folyamatát a nyelvtudomány csupán kényszerből rekonstruálja elsősorban a hangtani változások alapján, mivel a szókincs története van a legkevésbé feldolgozva.¹

Az azóta eltelt hetven év során a helyzet sok tekintetben javult; minden keleti szláv nyelvnek megjelent vagy megjelenőben van nyelvtörténeti és etimológiai szótára, ami a korábbi helyzethez képest óriási előrelépés, ráadásul e szótárak többnyire akadémiai intézetek képzett munkatársi gárdáinak neves tudósok irányításával készült magas színvonalú kollektív alkotásai, tudományos színvonaluk tehát szinte garantált. Ennek ellenére szótörténeti és etimológiai kutatások során ajánlatos adataikkal óvatosan bánni és azokat kritikával használni, mert sok esetben félrevezethetik a gyanútlan olvasót. Ennek szemléltetésére egy-egy orosz, ukrán és fehérorosz nyelvtörténeti szótár fantom-szóalakjai és -szójelentései közül idézünk néhányat.

A XI–XIV. századi óorosz nyelv szótára² lenne hivatott összegyűjteni azt a szókincset, amely szerzői és a hivatalos orosz nyelvtudomány túlnyomó többsége véleménye szerint a három mai keleti szláv nyelv közös ősének, az óorosznek nevezett keleti szláv alapnyelvnek volt a sajátja. Ennek a célnak a szótár több okból sem felel meg, elsősorban

¹Vö. N.S. TROUBETZKOY, Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit: Zeitschrift für slavische Philologie 1 (1925) 287–288. Oroszul: Н.С. ТРУБЕЦКОЙ, Избранные труды по филологии. Москва 1987, 143–144.

²Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) 1–. Гл. ред. Р.И. АВАНЕСОВ. Москва 1988–.

persze nyilván azért nem, mert ilyen köztes alapnyelv az ősszláv és a mai értelemben vett keleti szláv nyelvek között nem is létezett; e helyütt azonban erre a vitatott kérdésre csak utalva kérdőjelezzük meg egy-két szó és szójelentés meglétét a "közös bölcső" hívei által feltételezett óoroszban.

A szótár forrásaiban állítólag 15-ször fordul elő a *государь* szó (2, 373–374), mégpedig két jelentésben: 1. 'владелец, хозяин', 2. 'титул великого князя, короля'. Az első jelentést a szótár XIV. századi novgorodi oklevelekből vett idézetekkel illusztrálja, amelyekben a szó *г дарь*, *г дарь*, *г дарь* formában írva szerepel. A 2. jelentésben a szó a szótár forrásai közé felvett XIV. századi nyugatorosz oklevelekben kizárólag a litván nagyfejedelmek (és többnyire egyben lengyel királyok) titulusaként fordul elő, az idézett dokumentumokban mindig rövidítve: *г дарь*, *г дарь*, *г дарь* alakban. Ugyanakkor ugyanebben a két jelentésben 60-szor fordul elő a szótár forrásaiban a *господарь* szó (2, 366); ezt az 1. jelentésben novgorodiak mellett rjazanyi nyelvemlékekből vett idézetekkel is szemlélteti a szótár, míg a 2. jelentést ismét csupán nyugatorosz nyelvemlékekkel tudja illusztrálni: az összes idézetben Jagelló Ulászló titulusaként fordul elő a szó. A szótár gyanútlan olvasójában ez az eljárás egyrészt azt a megtévesztő benyomást keltheti, mintha a *государь* szó a keleti szlávban már a XIV. században létezett volna, noha valójában egyetlen pozitív adatunk sincs arra, hogy a *г дарь*, *г дарь*, *г дарь*-féle rövidítéseket tényleg *государь*-nak olvasták volna, másrészt azt sugallja, mintha a *государь* és a *господарь* már a XIV. században általában nagyfejedelmi és királyi titulus lett volna, ami természetesen nem igaz: ebben a korban a *господарь* (és sosem a *государь*, mert ilyen alak ekkor még nem is volt) csakis Halics urai (Nagy Kázmér lengyel király, Opolei László helytartó), majd – halicsi örökségként – Jagelló Ulászló lengyel király és litván nagyfejedelem címeként fordul elő.³ A *государь* alakra a XVI. század előttről egyáltalán nincs adatunk: amikor a titulust a moszkvai nagyfejedel-

³A vonatkozó okleveleket betűhív kiadásban I. В. ПОЗОВ, Українські грамоти, т. I: XIV в. і перша половина XV в. Київ 1928, №№ 2, 9 (Nagy Kázmér), 12 (Opolei László), 15, 18, 19, 20, 21; 22, 27, 29, 30, 32, 34 stb. (Jagelló Ulászló).

mek a XV. században a litvánoktól átveszik, még sokáig *господарь* ~ *всподарь* alakban használják a nagyoroszban is.⁴ Ezt azért is szükséges leszögezni, mert a nem filológiai igényességű szövegkiadások alapján helytelenül már a XV. századi emlékekben is *государь*-ként feloldott *гдарь*-féle rövidített alakokból egyes történészek hajlamosak megalapozatlan következtetéseket levonni a moszkvai nagyfejedelemi titulus korára, eredetére és hangzására vonatkozóan.⁵

Megtévesztő az is, hogy például a *доходъ* 'jövedelem' címszó alatt (3, 76) azt közli ez a szótár, hogy forrásaiban ez a szó 13-szor fordul elő. Ebből 4 adatot hoz, érdekes módon mind a négy Jagelló Ulászló egy 1387. évi okleveléből való. Ha utánanézzük ennek a forrásnak⁶ (bár felmerül a kérdés: vajon nem azért készülnek-e a nyelvtörténeti szótárak, hogy megkíméljenek ettől bennünket?), azt tapasztaljuk, hogy a *доходъ*

⁴Vö. G. STÖKL, *Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slaven*: SAECVLVM, Jahrbuch für Universalgeschichte 5 (München 1954) 104–118; G. ALEF, *The Political Significance of the Inscriptions on Muscovite Coinage in the Reign of Vasilii II*: *Speculum* 34 (1959) 1–19; A. ЗОЛТАН. К предыстории русск. "государь": *Studia Slavica Hung.* 29 (1983) 71–110.

⁵Vö. pl. "Joggal használta III. Iván 1494-től a «goszudar vszeja Ruszi» címet, hiszen ténylegesen is az volt. A cím jelzi az átmenetet, ő már nem nagyfejedelem, annál több; de még nem cár, annál kevesebb. A nagyfejedelemi cím helyett a goszudar használata kifejezte a többi fejedelem fölé emelkedő hatalmát" (FONT MÁRTA, *Oroszország, Ukrajna, Rusz: Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből*. Pécs 1995, 181–182). Ezekhez a mondatokhoz a következő észrevételek kívánkoznak: 1. III. Iván nem a "goszudar vszeja Ruszi", hanem – hogy a szerző átírási kulcsát kövessük – a "goszpodar vszeja Ruszi" címet használta. 2. Ezt sem jogosan használta, hiszen ténylegesen nem volt "az egész Rusz gazdája" (ahogy ezt az új titulust pl. Novgorodban értették): a "Rusz" fele ekkor még litván–lengyel fennhatóság alá tartozott, s ezzel ő csak igényét jelentette be ezekre a területekre, amelyeket teljes egészükben majd egy későbbi "gazda", Sztálin fog Moszkva köré "gyűjteni" a II. világháború után. 3. A "goszpodar vszeja Ruszi" titulust III. Iván nem a nagyfejedelemi cím *helyett*, hanem azt ezzel megfejelve használta, ahogy azt egyébként már apja, II. Vaszilij is tette az 1440-es évek végétől kezdve (vö. G. Alef, i. m. 6), tehát III. Iván még csak nem is volt ebben túl eredeti. A *господарь* ~ *всподарь* *всѣа руси* titulust valószínűleg Iona metropolita "hozta össze" a litván nagyfejedelemek címének *господарь* és a kijevi metropoliták címének *всѣа руси* eleméből.

⁶Kiadva: Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Сост. А.Л. ХОРОШКЕВИЧ. Вып. 1. Москва 1977, № 10, с. 50–54.

szó pontosan 13-szor fordul elő benne, tehát a szótár szerkesztői gondosan elhallgatják az olvasó elől azt a szó eredetére nézve cseppet sem elhanyagolható körülményt, hogy ez a szó a keleti szlávban a XV. század előtt kizárólag a Litván Nagyfejedelemség kancelláriai nyelvéből mutatható ki, tehát semmiképpen sem "óorosz" abban az értelemben, ahogy azt a szótár szerkesztői értik. Az ilyen aprónak tűnő (mellé)fogások messzemenően elködösítik a keleti szláv nyelvek egymás közötti lexikális kölcsönviszonyait, adott esetben azt a körülményt, hogy a ДОХОДАЪ szó 'jövedelem' jelentésben a nagyoroszban nyugatorosz jövevényszó.⁷

Nem kímél meg bennünket a forrásokhoz való visszanyúlástól a XIV–XV. századi óukrán szókincset feldolgozó nyelvtörténeti szótár⁸ sem. Ebben a szótárban például van egy КМА(Т)⁹ címszó (1, 478), amelyet a szerkesztők (!) jellel láttak el, vagyis íráshibának vélték, mégpedig НМА(Т) helyett. Az egyetlen idézet, amelyben ez a szóalak előfordul – ИЖ ПЕНЕЗЕН НА КМА(Т) ДА(Т) – , Jagelló Ulászló statútumának XV. század végi ófehérorosz másolatban fennmaradt, de egy 1423–1424 körüli óukrán (halicsi) fordításra visszamenő szövegéből származik.¹⁰ Így aztán a КМА(Т) alak bekerült az НМАТИ ige alakjai közé is, mint annak többes szám 3. személyű alakja (1, 436), vagyis a szerkesztők szerint a másoló által КМА(Т)-nak rontott alak tulajdonképpen az НМА[Ю](Т) 'habent' igealak. A szerkesztőket nem zavarja, hogy egy effajta rekonstrukció (НМАЮТ ДАТИ – 'fognak adni') megfosztja értelmétől a НА prepozíciót, tehát azt is elírásnak kellene tekintenünk. Ezért természetesebbnek tűnik a КМА(Т) alakot mégiscsak egy főnév alakjának tartani. Így tettek a szöveg lengyel kiadói is, akik ugyan szintén elírásnak vélték ezt a szót, de ők a КМЕТЬ 'paraszt' főnév alakját látták benne, olvasatuk: НА КМЕТИ ДАЮТ 'a parasztnak adnak'.¹¹ Ez a rekonstrukció viszont a keleti szlávban mondattani okok-

⁷Részletesebben I. A. ЗОЛТАН, Пути проникновения западнорусской лексики в великорусский деловой язык в XV в.: *Studia Slavica Hung.* 34 (1988) 86–90.

⁸Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. 1–2. Київ 1977–1978.

⁹A kerek zárójellel a szerkesztők a superscriptumokat jelzik.

¹⁰A szövegről I. A. WANDAS, Język staroruskiego przekładu polskich statutów ziemskich Kazimierza Wielkiego i Stanisława Jagiełły. Wrocław–Warszawa–Kraków 1966.

¹¹S. ROMAN i A. VETULANI, Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego. Wrocław–Kraków 1959, 100.

ból elfogadhatatlan. A szóban forgó szövegrész a kiadáshoz mellékelt fotokópia¹² szerint: ...ѡ жїде^х и^ж пенезен на кма^т да^т. Magyar szemmel olvasva ezt a szöveget, nem lehet vitás, hogy a кма^т szó feloldása csakis к[а]ма^т lehet, hiszen így kerek és értelmes mondatot kapunk: ѡ жїде^х и^ж пенезен на к[а]ма^т да[к]^т – 'A zsidókról, akik kamatra adnak pénzt'.¹³ Az óukrán szótár szerkesztői a fenti eljárással nemcsak az нма^{тн} ige alakjait "gazdagították" egy téves adattal, hanem egyúttal szegényítették is az olvasót egy olyan – igaz, egyelőre csak egy adattal alátámasztható – címszóval, amely a középkori magyar–halicsi kapcsolatoknak talán az egyetlen köznévi nyoma.

Nemrég jelent meg Minszkben a Szkorina-szótár utolsó kötete, amely a tulajdonnévi anyagot tartalmazza. Ebben a ПОЛЬСКИЙ (ПОЛЬСКИЙИ) címszó alatt a következő értelmezést találjuk: "які адносіўся да Польшчы", vagyis 'ami Lengyelországra vonatkozott', azaz 'lengyel'.¹⁴ Ez önmagában véve nem is volna meglepő, hiszen ismerve a közeget, amelyben Szkorina működött, elképzelhető lenne, hogy valamelyik elő- vagy utószavában megemlített valamilyen lengyel vonatkozású dolgot vagy eseményt. E várakozásunkkal szemben a szerző két zsoltáridézettel szemlélteti a fenti melléknév használatát, ami még izgalmasabb, mert eddig a lengyeleket nem tartottuk számon az ószövetségi népek között. Nézzük tehát, milyen jelzős szerkezetek bizonyítják a польский (польскийи) melléknév 'lengyel' jelentésben való használatát Franciszk Szkorina zsoltárkiadásában: "Насытятся дрѣва польская, и кедры ливаньские"; "Вся покориль еси под нозе его, овъца и волы еще же и скоты польскыя". Nem nehéz rájönnünk, hogy a zsoltárszövegekben Szkorina nem sokat újított, átvette őket úgy, ahogy azokat a Psalterium Sinaiticum óta (насытять сѧ дрѣва польская – Zsolt 103, 16, еще же и скоты польскыя – Zsolt 8, 9)¹⁵ a mai orosz egyházi szlávíg (103, 16: насытѧтсѧ

¹²S. ROMAN i A. VETULANI, i. m., 178.

¹³Vö. A. ЗОЛТАН, Об одном загадочном слове староукраинского словаря: Studia Russica 6 (Budapest 1983) 33–35.

¹⁴Слоўнік мовы Скарыны, т.3: Анамастыка і тапаніміка. Складальнік У.В. АНІЧЭНКА. Мінск 1994, 145 (т.1: 1977, т.2: 1984).

¹⁵Vö. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под. ред. Р.М. ЦЕЙТЛИН, Р. ВЕЧЕРКИ и Э. БЛАГОВОЙ. Москва 1994, 474.

ДРЕВА ПЪЛЪСКІА, КЕДРИ ЛІВАНСТІН, НУЖЕ ЁСІ НАСАДИЛЪ, 8,9: ВСА ПОКОРИЛЪ ЁСІ
 ПОД НОЗЪКЪ ЁГŪ : ѠВЦЫ И ВОЛЫ ВСА, ЕЩЕ ЖЕ И СКОТЪИ ПЪЛЪСКІА)¹⁶ ismerjük.
 Vajon mi készíthet egy mai fehér orosz szerzőt arra, hogy "lengyel
 barmokat" lásson a "mezei vadak" helyén a zsoltárokbán?

¹⁶Цгалтирѣ. МОСКВА: СВЯТОДАЛЬНАЯ ТИПОГРАФІА, № 4 ЦѢ [1901].